

MÉSZÁROS TAMÁS

EGY LAONIKOS CHALKOKONDYLÉS-TÖREDÉKHEZ (Vaticanus Graecus 1408, 154^v–155^r)*

Ladislao Horváth quinquagenario

A Laonikos Chalkokondylés művének és szöveghagyományának vizsgálatával foglalkozó kutatók mind ez idáig kevés figyelmet szenteltek annak a harminchét soros, mintegy másfél foliumnyi töredéknek, amelyet a vegyes tartalmú, *Vaticanus Graecus 1408* (Va) jelzetű kézirat őrzött meg (154^v–155^r) a szerző történeti munkájából.¹ A kódexet Darkó Jenő nem ismerte, ennek megfelelően a ma is mértékadónak tekintett *Apodeixis*-kiadás szövegének megállapítása során nem kollacionálta. A részlet azonosítása Moravcsik Gyulának köszönhető.² A Chalkokondylés-kéziratok stemmáját revideáló Herbert Wurm szerint a szöveg közvetlen másolat a hagyomány legfontosabbnak tekintett kódexéből, a *Parisinus Graecus 1781* (Z)-ből.³

A részlet a rigómezei csatában (1389. június 28. [15.]) elesett I. Murad szultán haláláról szóló tudósítást tartalmazza – némileg rövidített és abrupt formában.⁴ A történeti háttér jól ismert. A legnagyobb török hódítók között számontartott I. Murad 1361-ben elfoglalta Adrianopolis (Drinápoly/Edirne) városát,⁵ s ezzel tartósan megvetette a lábát az európai kontinensen. A törökök a következő években megszállták a Balkán-félsziget főbb útvonalait (1363–1365 Dél-Bulgária és Thrákia meghódítása, Philippopolis/Plovdiv elfoglalása, 1371 Marica folyó melletti csata, 1383 Serres, 1385 Szófia, 1386 Niš,

* A tanulmány az NKFIH K 116371 és NN 124539 jelzetű pályázatok támogatásával készült.

¹ Tudomásunk szerint a kézirat leírása nyomtatott katalógusban nem jelent meg. Vö. <http://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/cote/68039/> (2017. augusztus 1.)

² Moravcsik a Darkó-kiadásról írt recenziójában a hiányosságok között sorolja fel a töredék figyelmen kívül hagyását. Moravcsik Gy.: BNJ 8 (1929/30) 363. Vö. Mészáros T.: Egy vita természetrajza. Antik Tanulmányok 59 (2015) 101–109 = T. Mészáros: Once upon a Time in the East. Moravcsik vs. Darkó. In: E. Juhász (Hrsg.): Byzanz und das Abendland III. Studia Byzantino-Occidentalia. Budapest 2015. 147–157.

³ H. Wurm: Die handschriftliche Überlieferung der ΑΠΟΔΕΙΞΙΣ ΙΣΤΟΡΙΩΝ des Laonikos Chalkokondyles. JÖB 45 (1995) 226–227: „Schließlich geht auf den Parisinus 1781 auch noch ein kurzes Fragment unseres Autors im Codex Vaticanus 1408 (Va) ... zurück.”

⁴ A teljes beszámolót lásd: Laonici Chalcocandylae Historiarum demonstrationes. Ad fidem codicum recensuit, emendavit, annotationibusque criticis instruxit Eugenius Darkó. Tomus I. Praefationem, codicum catalogum et libros I–IV continens. Budapestini 1922. I, 49, 14–51, 1 (a továbbiakban: Darkó; Chalkokondylés szövegére a szokásos gyakorlatnak megfelelően Darkó kötet-, oldal- és sorszámaival hivatkozom). A. Kaldellis: Laonikos Chalkokondyles. The Histories I–II. Dumbarton Oaks 2014 néhány apró módosítástól eltekintve Darkó görög szövegét közli újra, de a művet fejezetekre tagolja. Kaldellis szövegbeosztása szerint a Murad halálát megőrkítő részlet az I. könyv 56–58. fejezeteiben olvasható.

⁵ A kronológia erősen vitatott. A város elfoglalását a kutatók 1361 és 1371 közé datálják. Lásd E. Zachariadou: The Conquest of Adrianople by the Turks. Studi Veneziani 12 (1970) 211–217.

1387 Thessaloniké), fennhatóságukat kénytelen-kelletlen elfogadták a bolgárok, majd a szerbek és – hiába próbált V. Ióánnész Palaiologos bizánci császár a családi belviszályok közepette segítséget gyűjteni az oszmán terjeszkedés megakadályozására – Bizánc is.⁶ 1388. augusztus 27-én Pločniknál a szerb-bosnyák-bolgár szövetség egyesített csapatai legyőzték a török sereget, és felcsillanni látszott a komolyabb siker reménye is az I. (Szent) Lázár (Hrebeljanović) szerb uralkodó (1377–1389) vezette erők előtt. A keresztény szövetségesek Rigómező mellett próbálták visszaverni I. Murad seregének támadását. Az ütközet végül török győzelemmel végződött,⁷ de a fogságba esett, majd kivégzett Lázár mellett a szultán is életét veszítette.⁸ Utóbbi, pontosabban a szultán halálát tárgyaló két különböző történetvariánst ismertet a vizsgált Laonikos Chalkokondylés-töredék.⁹ Az *Apodeixis*ben arról olvasunk, hogy a törökök szűkszavú változata szerint Murad a már legyőzött ellenség üldözése közben, kísérőitől elszakadva veszítette életét egy névtelen szerb kezétől.¹⁰ Más él a görögök emlékezetében. Náluk – meséli Chalkokondylés – egy Méloész nevű fiatalember – a szerb néphagyományban hősként tisztelt Miloš Obilić (Kobila / Kobilić / Kobilović) – még az ütközet előtt végzett a szultánnal a török táborban, de maga sem kerülhette el a sorsát, a törökök kivégezték.¹¹

A folyamatosan, 26 + 9 sorban írt szöveg fölött mindössze a szerző neve szerepel Νικόλαος ὁ Χαλκονδύλης formában, a mű címe vagy egyéb adat nincs feltüntetve. A szöveg átírása a következő:¹²

⁶ A kronológia némileg bizonytalan. Fenti adatokat *H. Inalcik: The Ottoman Empire. The Classical Age 1300–1600*. London 1997³ alapján hivatkoztam. Részben más évszámokat közöl *J. V. A. Fine Jr.: The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*. Ann Arbor 1987. 345–405.

⁷ Hiteles beszámoló híján az ütközet valós eredményét nem könnyű pontosan megítélni. I. Tvrtko bosnyák király közvetlenül a csatát követő levelében (1389. augusztus 1.) még fényes győzelemről tudósította Trogir város tanácsát (*I. Lucius: De regno Dalmatiae et Croatiae. Vindobonae 1758. 248–249*). Sokkal valószínűbb, hogy bár mindkét fél jelentős veszteségeket szenvedett, s mindkét uralkodó életét veszítette, az ütközet török győzelemmel végződött, ám ennek jelentősége messze nem olyan mértékű, mint amilyennek a szerb néphagyomány alapján gondolhatnánk.

⁸ Részletes áttekintést nyújt a források elemzésével *Th. A. Emmert: The Battle of Kosovo: Early Reports of Victory and Defeat*. In: *W. S. Vucinich – Th. A. Emmert* (eds.): *Kosovo. Legacy of a Medieval Battle*. Minnesota 1991. 18–40.

⁹ Vö. *S. W. Reinert: A Greek View on the Battle of Kosovo: Laonikos Chalkokondyles*. In: *Vucinich – Emmert: i. m.* (8. jegyz.) 61–88.

¹⁰ A török hagyományban valójában nem így szerepel a történet. Az egyik változat szerint (ezt tartotta fenn pl. 1457-es történeti művében Šükrulláh) egy szerb katona az ütközetet követően az elesettek közé rejtőzött, megvárta míg Murad egyedül maradt, majd törével végzett vele. Máshol (így tudósít pl. Oruç bey a XV. század közepéről) egy keresztény nemes járult a szultán színe elé, hogy kezét csókoljon a győztesnek, ehelyett azonban orvul ledőlte az uralkodót.

¹¹ A szerteágazó szerb hagyományban Miloš-t a többi főúr árulással vádolta, ő pedig vakmerő tettével és élete feláldozásával kívánta bizonyítani ura iránti feltétlen hűségét. Részletesen lásd *Th. A. Emmert: Miloš Obilić and the Hero Myth*. *Serbian Studies* 10 (1996) 149–163.

¹² A helyesírást egységesítettem, a központozásban általában a nyomtatott kiadást követtem, a Darkó-féle kiadástól eltérő olvasatok tekintetében azonban nem változtattam a kézirat szövegén.

(154^v) ἐπὶ Τριβαλλοὺς καὶ Ἐλεάζαρον ἐστρατεύετο Ἀμουράτης | ὁ Ὁρχάνεω, κατέλαβε στρατοπεδευομένους ἐν πεδίῳ | Κοσόβῳ οὕτω καλουμένῳ τῆς Πριστίνου χώρας. καὶ ὥς | ἐνταῦθα παρῆν, ἐς μάχην παρετάσσετο, ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ | καὶ τῶ παιδε ἀμφοτέρῳ, Παγιαζήτην τε καὶ Ἰαγούπην. | τὸ δὲ ἐντεῦθεν Τοῦρκοι μὲν οὖν φασιν Ἀμουράτην μαχε- | σάμενόν γε καὶ τρεψάμενον τοὺς περὶ Ἐλεάζαρον διώκειν | ἀνὰ κράτος, διώκοντα δὲ καταλαβεῖν ἄνδρα Τριβαλλόν καὶ | ἐπικαταβαλεῖν, τὸν δὲ ὑποστρέψαντα πεζῇ ἀκοντίσαι κατὰ | τοῦ στήθους καὶ οὕτω ἀνελεῖν βασιλέα Ἀμουράτην. Ἕλληνες | δὲ οὐ φασι μαχεσάμενον καὶ ἐπεξελθόντα, ὥς ἐτρέψατο | τοὺς ἐναντίους, ἀποθανεῖν, ἀλλ' ἐν τῇ παρατάξει ἔτι μένο- | ντος αὐτοῦ λέγουσιν ἄνδρα γενναιότατον ἐθελῆσαι ἐκόντα | ὑποστῆναι ἀγῶνα κάλλιστον δὴ τῶν πώποτε γενομένων. | τοῦνομα δὲ εἶναι τάνδρι τῷδε Μηλόην. τοῦτον δὲ τὸν | Μηλόην φασίν, αἰτησάμενον, ὅσα ἐβούλετό οἱ γενέσθαι | ὑπὸ Ἐλεάζαρου τοῦ ἡγεμόνος, ὥπλισμένον ἐλαύνειν σὺν | τῷ ἵππῳ ἐπὶ τὸ Ἀμουράτεω στρατόπεδον, ὥς ἂν αὐτό- | μολοῦντα ἀπὸ τῶν ἐναντίων. Ἀμουράτην δὲ λέγου- | σιν, ἐλπίζοντα αὐτομολεῖν παρ' ἑαυτὸν τὸν ἄνδρα, κε- | λεύειν ὑποχωρεῖν αὐτῷ ἐπιτρέπειν, ὥστε ἐλθόντι ἐπει- | πεῖν, ὅτι ἂν βούλοιο. γενομένου δὲ ἀγχοῦ τῶν θυρ- | ῶν βασιλέως, ἧ ἔμμενε παραταξάμενος,¹³ ἄρασθαι τὸ | δόρυ, καὶ ἐπιόντα ὀρμήσασθαι ὀρμὴν πασῶν δὴ | καλλίστην, ὧν ἡμεῖς ἴσμεν, καὶ ἀνελόντα βασιλέα Ἀμου- | ράτην αὐτόν τε ἅμα αὐτοῦ ἀποθανεῖν γενναιότατα. (155^v) Ἕλληνες μὲν οὖν οὕτω λέγουσι γενέσθαι, Τοῦρκοι δὲ ἐπε- | ξερχόμενον μετὰ τὴν νίκην ἀποθανεῖν ὑπ' ἀνδρὸς Τριβαλλοῦ. | ἐτελεύτησε δὲ Ἀμουράτης ἐνταῦθα ἐν Κοσόβῳ. καὶ τὸ | μὲν σῶμα αὐτοῦ ἀπήγαγον ἐς Προύσσην, ἐν ἧ οἱ πρῶην | τάφοι τῶν Ὀτουμανίδων πλὴν Σουλαϊμάνεω ἀποκεκλήρωνται, | τὰ δὲ ἐντόσθια Ἀμουράτεω ἐν πεδίῳ Κοσόβῳ κείμενα | ἐν τάφῳ αὐτοῦ βασιλικῷ. Ἐτελεύτησε δὲ βασιλεύσας ἔτη | ἐπτὰ καὶ πεντήκοντα, ὑπ' ἀνδρὸς Τριβαλλοῦ, τελευτήν οὐ | κατὰ βασιλέα...

(154^v) „Murad, Orhan fia a szerbek és Lázár ellen vonult, és ott találta őket, amint Prishtina térségében, egy Rigómezőnek nevezett helyen táboroztak. Mihelyt megérkezett, oldalán két fiával, Bajaziddal és Jakubbal csatába vezette a seregét. Ami a folytatást illeti, a törökök úgy beszélnek, hogy Murad összecsapott az ellenséggel, megfutamította Lázár csapatait, majd teljes erőből üldözőbe vette őket, aztán üldözés közben utolért egy szerb férfit, és megpróbálta lovával legázolni, csak hogy a szerb kitért előle, és a földön állva támadója mellkasába hajította lándzsáját, s így ölte meg Murad szultánt. A görögök ezzel szemben úgy mesélik, hogy a szultán nem az ütközet alkalmával, és nem is az ellenség megfutamítását követő üldözés közben vesztette életét, sőt, elmondásuk szerint Murad még a hadrendbe állított csapatai között várakozott, mikor a legbátrabb ember önként vállalta, hogy végrehajtja minden idők legnagyobb hőstettét. Ennek a férfinak Miloš volt a neve. Ez a Miloš, miután szabad kezet kért urától, Lázártól, talpig fegyverben Murad táborába lovagolt, mintha átszökött volna az ellenségtől. Állítólag

¹³ Ezen a helyen változtattam a központoszáson. Darkónál (I, 50, 12) ἧ ἔμμενε, παραταξάμενος ἄρασθαι szerepel, csak hogy a παραταξάμενος nominativusban álló participium nem Milošra vonatkozik (ebben az esetben ugyanis accusativusban állna, mint az ἐπιόντα és ἀνελόντα alakok), hanem az ἔμμενε alanyának, Murad szultánnak az állapothatározója.

Murad, abban a hiszemben, hogy az illető átpártol hozzá, parancsba adta, hogy húzódjanak félre és engedjenek utat a szökevénynek, hogy a színe elé járulva elmondhassa, mit szeretne. Amint Miloš odaért a szultán főhadiszállásához, ahol Murad harcra készen várakozott, felemelte a lándzsáját, és nekirentva támadást intézett ellene, mégpedig a leghősiesebbet mind közül, amiről csak tudunk, majd miután végzett Murad szultánnal, vele együtt maga is hősi halált halt. (155^a) A görögök szerint tehát így történt, a törökök viszont azt állítják, hogy a győzelmet követő üldözés során halt meg egy szerb férfi kezétől. Ott halt meg Murad Rigómezőn. Testét Prusába vitték, ahol Szulejmán kivételével a korábbi oszmán uralkodók sírhelye található, belső részeit pedig a rigómezei síkon helyezték el egy királyi sírban. Ötvenhét év uralkodás után egy szerb férfi kezétől szultánhoz nem illő halált halt...”

Az írás világos, jól olvasható. Az íráskép tapasztalt másolóra vall, aki a jellegzetes betűkötések mellett (-μεν, -ελ, -παρ, -περ, -ναι, -λε α λέγουσιν/λέγουσι szóban, -εϋ) többször alkalmazza a hagyományos rövidítéseket (esetvégződéseknél: -ους, -ου, -ον, -ην, -ος; igekötőnél: κατα-). Néhány esetben figyelemreméltó a *tau*, valamint a *gamma* alakja (az ἐνταῦθα, αὐτομολοῦντα, illetve Παγιαζήτην szavakban). A személyneveket általában (de nem mindig) a név fölé írt hosszú vonal, olykor még aláhúzás is jelöli. A másoló a hehezeteket és ékezeteket szinte mindig helyesen írja (csak a Μηλόην tulajdonnévi alak szerepel a szövegben mindkétszer hibásan, harmadélesen), az alulírt *iótát* következtlenül használja, az esetek többségében inkább nem írja ki, a magánhangzókiesést (μεθ', ἄλλ', παρ', ὑπ') és összeolvadást (τοῦνομα, τάνδρι) viszont mindig feltünteti. Egy alkalommal trémával jelzi, hogy nem diphthongust kell ejtenünk (Σουλαϊμάνεω), egyébként az *ióta* fölé csak *alpha* előtt tesz trémát (három esetben: Παγιαζήτην, Ἰαγούπην, ἐντόσθια). A központoszási jeleket előszeretettel használja, de nem mindig érthető módon, a sorvégi elválasztások olykor esetlegesek (μένο-ντος, θυρ-ων, ἐπε-ξερχόμενον). A mássalhangzó-gemináták időnként, de nem mindig és nem következetesen (Τριβαλλούς, de Τριβαλόν és kétszer is Τριβαλοῦ) egyszerűsödnek (γεναιότατον, γεναιότατα).

Ami a részlet tartalmi rövidítését illeti a teljes mű hagyományozott szövegéhez képest, a végeredmény csak tovább erősíti a másoló felkészültségével kapcsolatos benyomásainkat. Az ismeretlen scriptor nem vette át a rövid leírást a szerb uralkodónak a török támadás elhárítása érdekében végzett előkészületeiről, de hogy az általa lemásolt részlet szereplői mégis egyértelműen azonosíthatóak legyenek az olvasó számára, a töredék első mondatát kezdő mutató névmást (ἐπὶ τοῦτον) feloldotta a kihagyott szakaszból átemelt, megfelelő tulajdonnevekkel (ἐπὶ Τριβαλλοῦς καὶ ἐπὶ Ἐλεάζαρον).¹⁴

¹⁴ A vizsgált szövegrészlet *in extenso*: Μετὰ δὲ ταῦτα ἐστρατεύετο ἐπὶ Τριβαλλοῦς καὶ ἐπὶ Ἐλεάζαρον τῶν Τριβαλλῶν ἡγεμόνα, πρὸς τε τοὺς Παίονας τετραμμένον καὶ ἐξοτρύνοντα ἐκείνους στρατεύεσθαι ἐπ' αὐτόν. ὁ μὲν οὖν Ἐλεάζαρος ὡς ἐπύθετο Ἀμουράτην ἐπιέναι ἐπ' αὐτόν, παρεσκευάζετο στρατιὰν συναγεῖρων, ἧ ἐδύνατο, μεγίστην, καὶ ἧ ἐδύνατο, κράτιστα ἀμυνόμενος. Ἐλεάζαρος δὲ θυγατέρα ἔχων ἐπὶ μὲν τῇ μιᾷ τούτων Σούσμανον τὸν τῶν Μυσῶν βασιλεῦα κηδεστήν ἐποιήσατο, ἐπὶ δὲ τῇ ἐτέρᾳ Βούλκον τὸν τοῦ Πράγκου τοῦ Μλαδένεω υἱόν,

A kihagyás oka valószínűleg nem a véletlen mellőzés volt,¹⁵ hiszen a mondat átalakításából fakadó grammatikai hibákat a másoló kiküszöbölte, amennyiben a ὥς kötőszóval bevezetett időhatározói mellékmondatot főmondattá, az eredetiben a τοῦτον mutató névmással egyeztetett, egyes számban álló participiumot (στρατοπεδευόμενον) pedig a feloldás miatt többes számúvá (στρατοπεδευομένων) alakította. Ugyanez a megállapítás érvényes a szövegrészlet végére is. Bár a mű egészének ismeretében tudjuk, hogy a töredék utolsó mondata a teljes változatban hosszan folytatódik tovább,¹⁶ a fragmentumban csonkán maradt végeredmény ennek ellenére érthető, és nyelvtanilag helyes.¹⁷ Más szóval a másoló célja kimondottan az I. Murad haláláról szóló két, egymástól eltérő elbeszélés megörökítése lehetett, amit egyaránt feleslegesen terhelt volna mind az ebből a szempontból érdektelen diplomácia manőverek, házasságkötések és földrajzi adatok részletezése, mind az elhunyt szultán uralkodásának rövid értékelése. A sajátos érdeklődés aligha véletlen, hiszen a török előretöréssel akarva-akaratlan szembenézni kénytelen nyugati világ a keresztény értékeket leginkább fenyegető „pogány zsarnok” halálában már-már az isteni gondviselést látta megnyilatkozni.

Ha összevetjük a szöveget a kritikai kiadás megfelelő helyével, a töredék további érdekességeire derül fény. A rövidke terjedelem ellenére ugyanis akad néhány, szám szerint öt olyan olvasat,¹⁸ melyek alaposabb vizsgálata szolgálhat némi tanulsággal mind a fragmentumnak a szöveg hagyományban történő elhelyezését, mind a pontos Chalkokondylés-szöveg megállapítását illetően. A következőkben összevetjük a Darkó-kiadás és a fontosabb kéziratok szövegét a vatikáni töredék kérdéses helyeivel. A vizsgálat során a ma mértékadónak tartott Wurm-féle stemma megállapításait vettük alapul,¹⁹ vagyis fokozott jelentőséget tulajdonítottunk az önálló ágat alkotó *Parisinus 1780* (V)

Καστορίας τε καὶ Ὀχρίδος τῆς ἐν Μακεδονίᾳ ἡγεμόνος. ἐπικτησάμενος δὲ μετὰ ταῦτα τὴν ἐν Μακεδονίᾳ χώραν Νικόλεω τοῦ ζουπάνου ἐπὶ τῇ τελευτῇ Οὐγγλέσῃ τε καὶ Κράλεω τῶν ἡγεμόνων, τό τε Πρίστινον καὶ Νήσιον οὕτω καλουμένην χώραν υπαγόμενον ἄχρι ποταμοῦ Ἰλλυριῶν, Σάβα δὲ τὰ νῦν καλουμένου, προεληλυθέναι. ἐπὶ τοῦτον ὡς ἐστρατεύετο Ἀμουράτης ὁ Ὀρχάνεω, κατέλαβε στρατοπεδευόμενον ἐν πεδίῳ Κοσόβῳ ... A tágabb kontextusból átemelt tulajdonneveket és az azokkal helyettesített mutató névmást aláhúzással jelöltem.

¹⁵ A mondatok hasonló tartalma és az ἐστρατεύετο igealak ismétlődése alapján akár erre is gondolhatnánk.

¹⁶ A mondat folytatása a következő: ... τελευτὴν οὐ κατὰ βασιλέα τοσαῦτα δὲ ἔτη διαπολεμοῦντα καὶ ἔργα μεγάλα ἀποδειξάμενον, ὅς τοὺς μεγάλους ἐν τῇ Ἀσίᾳ πολέμους καὶ ἐν τῇ Εὐρώπῃ διαπολεμήσας ἔτη ἔν τε καὶ τριάκοντα, ἐς τοσοῦτον αὐτῷ μετὴν τύχης τε ἅμα καὶ ἀρετῆς, ὥστε μηδέποτε ἡττηθῆναι ἐν μάχῃ, δύναμιν δὲ καὶ χώραν ἀξιοχρεῶν υπαγόμενος, κατ’ ἄμφω δὲ τῷ ἡπείρῳ, γῆρας ἤδη βαθὺ ἀφικόμενος μὴ μεθίεσθαι τῶν πολεμίων μάχης, ἀλλ’ αἰεὶ λυτῶντι εὐοικεῖν ἐπὶ τὴν μάχην, ἅπληστον δὲ αἰμάτων γενόμενον ἀπανταχῇ.

¹⁷ Az ἐτελεύτησε ... τελευτὴν *figura etymologicát* vö. a magyar ’halált halt’ kifejezéssel.

¹⁸ Ezúttal nem térünk ki az I. Murad uralkodásának időtartamával kapcsolatos problémára, mert ennek vizsgálata szétfeszítené kereteinket, s mert ott végső soron más természetű, inkább elméleti jellegű szövegkritikai kérdésről van szó.

¹⁹ Lásd Wurm: i. m. (3. jegyz.) 232.

kéziratnak,²⁰ az összes többi fennmaradt kézirat hyparchetípusának tekintett *Parisinus* 1781 (Z) kódexnek,²¹ valamint az (a), (b), (c) kéziratcsalád közvetlen forrásul szolgáló *Monacensis* 307a (M₁) kéziratnak.²² Az elemzésbe bevontuk továbbá mindhárom kéziratcsalád néhány jobb, a „recentiores” számára mintaként szolgáló kódexét, vagyis a következő hét kéziratot: *Escorialensis* 245 γ-I-6 (E₁), *Escorialensis* 190 Φ-I-12 (E), *Laurentianus* 57, 9 (L), *Monacensis* UB 2° cod. ms. 357 (Mu), *Parisinus* 1727 (Q), *Parisinus* 1726 (P), *Monacensis* 150 (M₂).²³

1. Töredékünk második mondata szerint (154^v 4) Murad, miután megérkezett Rigómezőre, a török sereget hadrendbe állította, és μάχην παρτάσσετο. Ugyanez a kifejezés a mértékadó szövegkiadásban és πόλεμον παρτάσσετο formában szerepel. Bár Darkó említés nélkül hagyja a helyet apparatus criticusában, a kéziratok áttekintése alapján nyilvánvalónak tűnik, hogy akárcsak az esetek többségében, itt is a nagyobb számban előforduló olvasatot részesítette előnyben. A két különböző szövegváltozat kialakulásának oka nyilvánvalóan nem paleográfiai természetű másolói hibára vezethető vissza, sokkal inkább értelem szerinti változtatásról van szó, hiszen a μάχη és πόλεμος főnevek már-már szinonimának tekinthetők, bár a konkrét történeti helyzetben inkább ütközetről (μάχη), mintsem háborúról van szó (πόλεμος). Figyelemre méltó továbbá, hogy bár a töredékünkben talált olvasattal azonos változat mindössze két kéziratban szerepel, ez a két kódex történetesen a két legjobb, a *Parisinus* 1780 és a *Parisinus* 1781. Hasonlóképpen a μάχη mellett szóló támpontot jelenthet a katonai frazeológia is. Laonikos Chalkokondylés egyik irodalmi mintája, Thukydides ugyanis szintén az és μάχην παρτάσσεσθαι kifejezést használta (V, 59, 2: és μάχην παρτάσσοντο), míg az és πόλεμον mellett hasonló jelentésű szerkezetekben a καθίστημι vagy παρασκευάζω igék különbö-

²⁰ A XV. század harmadik negyedére, vagyis nagyjából a történeti mű keletkezésének idejére datált kézirat másolójának korábban Geórgios Amirutzést tekintették (vö. *H. Wurm – E. Gamillscheg: Bemerkungen zu Laonikos Chalkokondyles. JÖB 42 (1992) 213–221; E. Gamillscheg: Der Kopist des Par. Gr. 428 und das Ende der Großkomnenen. JÖB 36 (1986) 287–300*), manapság inkább Démétrios Angelossal azonosítják (*B. Mondrain: Jean Argyropoulos professeur à Constantinople et ses auditeurs médecins, d’Andronic Éparque à Démétrios Angelos. In: C. Scholz – G. Makris (Hrsgg.): Polypleuros Nous. Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag. München – Leipzig 2000. 223–250; B. Mondrain: Démétrios Angelos et la médecine: contribution nouvelle au dossier. In: A. Roselli (ed.): Storia della tradizione e edizione dei medici greci. Atti del VI Colloquio internazionale, Paris 12–14 aprile 2008. Napoli 2010. 293–322*).

²¹ A kéziratot a korfui Geórgios Moschos másolta valamikor a XV–XVI. század fordulóján. A kódex először Ioánnēs Laskaris, később Niccolò Ridolfi bíboros könyvtárához tartozott, előbbi javította és margináliákkal látta el. Vö. *Wurm: i. m.* (3. jegyz.) 226.

²² A kalandozó sorsú, 1500 környékén Velencében készült kódex tizenhárom (!) másoló munkáját örzi. Vö. *H. Wurm: Der Codex Monacensis Gr. 307a. Ein Beitrag zur Überlieferungsgeschichte des Laonikos Chalkokondyles. JÖB 44 (1994) 455–469*.

²³ A régebbi kéziratok közé tartozó *Vaticanus* 1890 (Vb), *Vaticanus Reginensis* 103 (N) és *Vaticanus Ottobonianus* 309 (K) kódexek csak kisebb-nagyobb részleteket őriztek meg a műből, vizsgált szövegünket sajnálatos módon nem tartalmazzák.

ző formáit szerepelteti.²⁴ Vélhetően a thukydidési minta követésével is magyarázhatjuk, hogy Chalkokondylésnél másutt kétszer is megtaláljuk az ἐς μάχην παρατάσσεσθαι frazémát (II, 104, 19 és II, 127, 2). Mindezt egybevetve tehát magunk a μάχη olvasat főszövegbe emelését javasoljuk.

2. A következő elemzésre kíváncsozó szöveghelyet a szultán halálát a török hagyomány szerint ismertető hosszú összetett mondatban találjuk (154^v 9). Chalkokondylés érzékletes leírása nyomán szinte megjelenik előttünk I. Murad, amint a küzdelem hevében magáról megfélemlítve üldözőbe veszi a menekülő ellenséget, majd megpróbálja megölni az útjába kerülő szerb katonát. Igen ám, de hogyan? Valamilyen hajítófegyverrel akar végezni vele, vagy egyszerűen nekiront, hogy lovával gázolja halálra? Töredékünkkel ellentétben ugyanis Darkónál a διώκοντα δὲ καταλαβεῖν ἄνδρα Τριβαλλόν, καὶ ἐπικαταβάντα szöveget olvassuk (az apparatus criticust ismét hiába fognánk vallatóra, a locushoz nincs megjegyzés), vagyis nem az ἐπικαταβάλλω ige aoristos infinitivusa, hanem az ἐπικαταβαίνω ige aoristos participiuma szerepel a mondatban. A kéziratok ellenőrzése nagyjából az előzővel azonos eredményre vezet, csak hogy ezúttal kizárólag a *Parisinus* 1781 hozza a vatikáni töredékben látható ἐπικαταβαλεῖν formát, míg a *Parisinus* 1780 a nyilvánvalóan romlott ἐπικατα alakot, a többi kódex pedig a kiadásba is felvett ἐπικαταβάντα változatot hagyományozta. A mondat grammatikai elemzése nem segít a kérdés eldöntésében: a φασιν vezérigétől (alanya: Τοῦρκοι) függő accusativus cum infinitivo szerkezet logikai alanya a szultán (Ἀμουράτην), akinek viselkedését a hozzá tartozó infinitivusok (διώκειν, καταλαβεῖν) mellett a vele egyeztetett állapothatározók írják le (μαχεσάμενον, τρεψάμενον, διώκοντα). Végso soron tehát mind az újabb infinitivusnak (ha az ἐπικαταβαλεῖν alakot fogadjuk el), mind az újabb állapothatározói participiumnak (amennyiben az ἐπικαταβάντα formát tekintjük helyesnek) indokolható a helye a mondatban. A fragmentumhoz képest a kiadásban többletként jelentkező központozási jel (a Τριβαλλόν utáni vessző) már egyenes következménye az eltérő olvasat használatának. Ha előbbi megoldást választjuk, a Τριβαλλόν utáni vessző szükségtelen, hiszen a καὶ kapcsolatos kötőszó egyszerűen egymás mellé rendeli a két infinitivust (καταλαβεῖν, ἐπικαταβαλεῖν), míg ellenkező esetben elkerülhetetlen a két accusativus (ἄνδρα Τριβαλλόν, ἐπικαταβάντα) szétválasztása, lévén hogy különböző személyekre vonatkoznak. Bár mindkét megoldás enyhe ellipsist eredményez (az ἐπικαταβαλεῖν mellől a tárgyat hiányoljuk, ahogy szakadozotttnak tűnik a καὶ ἐπικαταβάντα fordulat is), hasonló-ra szép számmal akad példa Laonikos Chalkokondylés közmondásosan nehéz nyelvezetében. Bizonyára a kettős igekötő használatának köszönhető, hogy a két ige a görög nyelvű irodalomban viszonylag ritkán fordul elő, de míg Chalkokondylésnél az ἐπικαταβάλλω ige semmilyen formájára nem találunk példát, addig az ἐπικαταβαίνω különböző alakjait

²⁴ A καθίστημι különböző alakjai tizenegy (I, 44, 2; II, 75, 1; III, 4, 1; 5, 1; 86, 2; IV, 23, 2; V, 25, 3; 37, 1; 44, 2; 84, 2; VI, 6, 2), míg a παρασκευάζω ragozott formái három (I, 58, 2; II, 20, 2; 36, 3) alkalommal fordulnak elő ἐς πόλεμον mellett a kívánt jelentésben.

előszeretettel használja a szerző.²⁵ Ami utóbbi ige jelentését illeti, az általános jellegű 'lejön', 'leereszkedik egy magasabban fekvő helyről' (pl. Thuc. VI, 97, 5; VII, 35, 2) alapjelentés tartománya a kontextustól függően kibővíülhet 'támadást intéz egy magasabban fekvő helyről' értelművé (Hdt. VIII, 38; Thuc. VII, 84, 5). Jelen szövegösszefüggésben leginkább arra gondolhatunk, hogy Murad a menekülő gyalogos után vágatott, hogy lovával elsodorja, feldöntse, esetleg halálra taposhassa az ellenséget – mindez tökéletesen illeszkedik a csatajelenet leírásába.²⁶ Summa summarum: ezúttal valószínűbbnek tartjuk, hogy a kéziratok többségének (és Darkónak) van igaza, a Τριβαλλόν, καὶ ἐπικαταβάντα olvasat a helyes. Ha csakugyan így áll a dolog, a *Parisinus* 1781 ἐπικαταβαλεῖν alakját tulajdoníthatjuk a néhány szóval korábban olvasható καταλαβεῖν infinitivus hasonló formájából és hangzásából fakadó másolói hibának, míg a *Parisinus* 1780 hibás ἐπικατα alakját – számos egyéb ok mellett – a homoioteleuton miatt (ἐπικαταβάντα ~ ἐπικατα) eredményezhette akár egy haplográfiai jellegű tévesztés is.

3. Közvetlenül a fenti tagmondat folytatásában (154^v 9) találjuk a következő, ám az előzőnél lényegesebben egyszerűbben eldönthető szövegkritikai problémát. A fragmentum ὑποστρέψαντα olvasatával szemben ugyanis Darkónál a szintén értelmes mondatot eredményező ἐπιστρέψαντα participiumot olvassuk a szultán elől menekülő szerb katonára vonatkoztatva. Bár az apparatus criticus ezúttal sem tartalmaz megjegyzést a helyhez, a kéziratok tanúságtétele perdöntő: a hagyomány többségében és értékesebb kódexeiben a ὑποστρέψαντα alak található, vagyis a gyalogos szerintünk inkább 'kitér a felé vágatató ló elől, mintsem 'vissza- vagy szembefordul' a lovassal. Az ἐπιστρέψαντα olvasatot a vizsgált kéziratok közül mindössze három, az *Escorialensis* 190 Φ-I-12, az abból másolt *Laurentianus* 57, 9 és az utóbbiból készült *Parisinus* 1727 tartotta fenn – mindhárom a korfui Andronikos Nukkios munkája. Mivel az ezen E, L, Q csoport mintájával szolgáló *Monacensis* 307a még ὑποστρέψαντα alakot őriz, a szövegromlás feltehetően Nukkios akarva-akaratlan elkövetett hibája miatt következett be: akár a megelőző ἐπικαταβάντα hatására rosszul másolta a szöveget, akár másképpen képzelte maga elé a csatajelenetet, és emiatt tévesen javította az igekötőt.

4. A Murad haláláról szóló görög változat szintén tartogat szövegkritikai érdekességeket. Itt van mindjárt a Miloš török táborba érkezéséről szóló mondat (154^v 21). A szerkezet ismét accusativus cum infinitivo: a görögök úgy mesélik (λέγουσιν), hogy Murad megparancsolta embereinek (Ἀμουράτην ... κελεύειν), húzódjanak felre és engedjenek utat a szökevénynek tartott szerbnek (ὑποχωρεῖν αὐτῷ ἐπιτρέπειν), hogy – és ez már a ὥστε kötőszóval bevezetett következményes mellékmondat – Miloš a színe elé járulva (ἐλθόντι, illetve Darkónál ἐλθόντα) szólhasson (ἐπειπεῖν). Ezúttal nem ma-

²⁵ Mégpedig az összes előfordulási helyhez (65) képest igen magas számban, a szóban forgó szöveg-helyet nem számolva tíz alkalommal (ebből hétszer participium formájában): ἐπικαταβαίνοντα: I, 18, 11; ἐπικαταβάν: II, 22, 5; ἐπικαταβάντας: I, 7, 18; ἐπικαταβάς: I, 138, 20; II, 32, 22; II, 113, 3; II, 114, 10; ἐπικαταβῆναι: I, 8, 9; I, 18, 17; II, 224, 10.

²⁶ Hasonlóképpen értelmezte a szöveget *Kaldellis*: i. m. (4. jegyz.) I, 87: „In the pursuit he (ti. Murad) overtook a certain Serb and sought to ride him down ...” Vö. LSJ s. v.: 'to go down against an enemy'.

rad néma a kritikai apparatus: ἐλθόντι MCLOM₁: ἐλθόντα A. Tudnivaló, hogy Darkó a szöveg összeállításánál kiemelt jelentőséget tulajdonított a *Vaticanus Palatinus* 266 (A) jelzetű kéziratnak, olvasatait – mint itt is – hajlamos volt túlértékelni. Mindez különösen sajnálatos, mert a kódex mai tudásunk szerint csekély, jóformán semmilyen értékkel nem bír a textus megállapítása szempontjából. Ráadásul úgy áll a dolog, hogy valamennyi általunk vizsgált kéziratban egységesen ἐλθόντι szerepel, vagyis Darkó kritikai megjegyzését terjedelmes betűsorrall egészíthetnénk ki, de ehelyett inkább az ἐλθόντι főszövegbe emelését javasoljuk. Nota bene: grammatikai pontatlanságról így sincs szó, hiszen az αὐτῷ névmási dativusszal egyeztetett ἐλθόντι alak használata nem helytelen.

5. Mindjárt a fent tárgyalt szöveghely (154^v 22) után következik az újabb nehézség, nevezetesen, hogy milyen mellékmondat függ az ἐπειτεῖν infinitivustól. A vatikáni töredékben potenciális mellékértelmű függő kérdés (ὅτι ἂν βούλοιο), míg Darkónál vonatkozói mellékmondat (ἂ βούλοιο) áll. Darkó apparatusa ezúttal nemcsak pontatlan, hanem félrevezető is. Mint írja: ἂ βούλοιο codd: ὅτι ἂν βούλοιο Fabrot. Kétségtelen tény, hogy a kéziratok többségében csakugyan ἂ βούλοιο olvasható, de a ὅτι ἂν βούλοιο nem a szöveget a párizsi corpusban 1650-ben kiadó Charles Annibal Fabrot coniecturája, hanem a kézirati hagyományban fenntartott olvasat, amelyet a vatikáni töredék mellett a két fontos párizsi kódex, a *Parisinus* 1780 és a *Parisinus* 1781 is megőrzött. Nagyjából ugyanarról van szó itt is, mint az első vizsgált példánkknál: mindkét lectio értelmes, nyelvtani szempontból helyes. Mivel a ἂ vonatkozói névmással bevezetett változat egyszerűsíti a szerkezetet, s ha ezt fogadjuk el, csak kissé erőltetett magyarázattal tudunk szolgálni az állítmány optativusi formájára (optativus obliquus a λέγουσιν prae-sens historicum után), árnyalatnyival talán több szól a ὅτι ἂν βούλοιο mellett, vagyis a szökevény a szultán elé járulva közölheti, „hogya mit szeretne”.

Mi következik fentiekből? Mindenekelőtt néhány apróbb megfigyelés. A *Vaticanus* 1408 Laonikos Chalkokondylés-töredékének olvasatai a hagyomány két legfontosabbnak tartott kéziratával, a *Parisinus Graecus* 1780 és a *Parisinus Graecus* 1781 jelzetű kódexeivel mutatnak rokonságot. Egyértelmű bizonyíték híján azonban nem vállalkozhatunk arra, hogy a fragmentumot egyértelműen az egyik vagy a másik kézirathoz kössük. Kétségtelenül kiderült az is, hogy a két párizsi kódex több vizsgált ponton a hagyomány egészétől határozottan különböző szöveget tartott fenn. Ezek az eltérő olvasatok többnyire helyesnek bizonyultak, így négy esetben a mértékadó kiadás szövegének módosítását javasoltuk. Vagyis a vatikáni töredék vizsgálata – és ez legfőbb mondanivalónk – újból bizonyította, hogy elengedhetetlen egy új, a Darkó-féle kiadás színvonalát meghaladó Laonikos Chalkokondylés-editio elkészítése.